

L'Atles lingüístic del domini català i Andorra

L'ATLES LINGÜÍSTIC DEL DOMINI CATALÀ: CARACTERÍSTIQUES

L'Atles lingüístic del domini català (ALDC) s'inscriu dins el mètode de la geolingüística, branca de la dialectologia que estudia la diferenciació lingüística en funció de l'espai. El projecte va ser presentat al VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica (Barcelona, 1953) per Antoni M. Badia i Margarit i Germà Colón. Les enquestes es realitzarien entre el 1964 i el 1978 a càrrec, entre altres, de Joan Martí i Castell, Lídia Pons, Joaquim Rafel i Joan Veny. El qüestionari, més ampli que en atles anteriors (*Atlas lingüístic de Catalunya*, *Atlas lingüístic d'Andorra*, *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*, *Atlas linguistique des Pyrénées Orientales*), consta de 2.452 enunciats i es va aplicar a cent noranta poblacions de tot el domini lingüístic, escollint informadors d'edat avançada, sedentaris, preferentment de l'àmbit agrícola i amb poca instrucció. Les respostes al qüestionari es van transcriure fonèticament i una part important va ser objecte de gravació magnetofònica, la qual cosa va representar un progrés notable en la metodologia de la recerca dialectal que va fer possible l'enregistrament d'un gran nombre d'etnotextos de cultura popular que recentment han estat objecte de digitalització; milers de fotografies il·lustren aspectes diversos de la rica cultura material dels nostres països.

Els avantatges d'aquesta obra són evidents: 1) recollida dels materials quan encara moltes poblacions no havien sofert la sagnia demogràfica dels anys setanta i quan no havien irromput els mitjans de comunicació en català; 2) la irrupció i el progrés de la informàtica han fet possible la formació d'una base de dades i una presentació tipogràfica més fàcil i més atractiva. La incorporació de l'ALDC com

a programa de recerca de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), arran de la reestructuració d'aquest (1989), va donar un impuls als treballs d'ordenació i interpretació dels materials i a la seva publicació. Comparteixo la direcció amb Lídia Pons, acompanyat d'un equip competent format per Núria Jolis, Montserrat Roma, Pedro Monzo i Montserrat Badia. Fins ara han vist la llum tres volums i s'està treballant en el quart. Com a subprojecte derivat de l'ALDC, s'ha projectat el *Petit atlas lingüístic del domini català*, el primer volum del qual apareixerà dins aquest any. Es tracta d'un atlas interpretatiu, amb comentari lingüístic de cada mapa seleccionat, presentat en DIN A4 i en colors.¹

PARTICIPACIÓ D'ANDORRA

Andorra és present a l'ALDC amb dues localitats, Ordino i Santa Coloma d'Andorra, treballades per Joan Martí i Castell i Joan Mascaró entre el 19 i el 23 de juliol de 1972. Els informants d'Ordino foren els senyors Ventura Gaspar i Torres, de setanta-set anys, i Josep Ariost i Solana, de setanta-vuit anys, ambdós pagesos; el de Santa Coloma fou Àngel Calvó i Cerqueda, de setanta-sis anys, pagès i carnisser. Recollir en pocs dies milers de paraules a còpia de preguntes indirectes («Com en dieu d'aquell ferro que es posa al morro del porc perquè no furgui?», «Com se'n diu de la caseta on les abelles fan la mel? De quina matèria la fan?», etc.) a persones d'edat algunes de les quals són avars del seu temps perquè han d'anar a girar l'herba o a munyir les vaques o que només volen «pau, tranquil·litat i bons aliments» suposa una abnegació només superable per un ardit amor a la llengua, als seus mecanismes i als seus misteris.

El Govern d'Andorra figura entre les institucions que generosament, a través de l'Institut d'Estudis Catalans, han finançat una part de les despeses de publicació d'aquest *Atlas*. Quedi aquí constància de la nostra profunda gratitud.

Des d'ara em proposo comentar breument alguns fenòmens fonètics, morfològics i lèxics, extrets dels materials corresponents al primer volum i que, d'alguna manera, han atret la meua atenció.

L'ANDORRÀ, UN DIALECTE DE FACTURA OCCIDENTAL

És coneguda la divisió clàssica del català en dos blocs, l'occidental i l'oriental. Atenent a les característiques bàsiques que oposen un bloc a l'altre, l'andorrà s'encabeix dins el català occidental per trets com:

1. En el moment de lliurar aquest original a l'editor ja han aparegut sis volums de l'ALDC i quatre de Joan VENY, *Petit atlas lingüístic del domini català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007, 2009, 2011, 2013; l'obra constarà de nou volums.

a) distinció de [a], [e] àtones: *cara, galta, panxa, clenxa* (mapes 2, 36, 68, 26, 66 i 32 respectivament), enfront de *metge, fetge, colze, gemegar, cervell* (mapes 170, 70, 68, 21, 32 respectivament); notem, tanmateix, la possibilitat d'extrem tancament palatal de la *e* de *colze* en *c[ɔ]lzi* (Sta. Coloma) (mapa 68) i una tendència entre parlants de la tercera generació a neutralitzar *a, e* en [ə], com ha mostrat Rabassa en el seu estudi sociodialectològic (1994);

b) manteniment de [o] àtona, sense tancar-se en [u]: *corona, plorar* (mapes 33, 19); tanmateix, es troba l'alternança amb [u], segons les localitats considerades: *rotar/rutar, roncar/runcar, forat/furat* (mapes 119, 134, 46);

c) incoatus en -i-: *patix, servix* (materials extrets de la base de dades);

d) la *e* tancada llatinovulgar es manté com a [e], però amb una certa tendència a obrir-se en [ɛ], com en català oriental: *selles* (mapa 14), *trenes* (mapa 24), *rega* (mapa 92).

També mostra una vocació occidental en el cas de *ginoll*, enfront del predominantment oriental *junoll* (mapa 87); o de [s]arampió enfront de l'oriental [ʃ]arampió, amb consonant palatalitzada (mapa 165).

Diguem que l'andorrà se situa dins el grup occidental, però amb algunes vel·leïtats amb l'oriental. Aquest capteniment de balanceig entre els dos blocs s'observa en casos com els noms dels ullals (mapa 50): la solució de Santa Coloma, *unyals*, variant d'*ullals* per equivalència acústica (es diu *ullals* perquè es troben en l'eix vertical de les òrbites oculars) i que és una solució oriental, es contraposa a la d'Ordino, *avellaners*, reducció del perifràstic *dents avellaners*, com si diguéssim 'dents per a trencar les avellanes', mot propi dels parlars occidentals septentrionals. Igualment, *unflada* 'inflada' (mapa 37), variant occidental, amb una [u] ja antiga, potser llatinovulgar, potser amb la *i* velaritzada i labialitzada en [u] per la *f*, és pròpia d'Ordino (juntament amb *boltida*), mentre que *botida*, de Sta. Coloma, campa per parlars orientals del nord. Una cosa semblant passa amb *penellons* (Ordino), solució oriental, i *perillons* (Sta. Coloma) (mapa 112), variant occidental.

L'ANDORRÀ I EL CATALÀ NORD-OCCIDENTAL

Però sovint l'adscripció occidental, més concretament nord-occidental, resta palesa en casos com (*a*)*lendar* 'alenar, respirar' (mapa 1 d'aquest estudi), que, a més d'Andorra, viu des del Pallars Sobirà fins al Segrià i, més al sud, al Matarranya (mapa 136). Com ja havien dit A. Castro (1919) i Moll (DCVB, 1930), aquest verb deriva del llat. *ALENHITARE, metàtesi de ANHELITARE 'panteixar, esbufegar', que, perdent el sema '[respirar] fatigosament, acceleradament', va esdevenir sinònim de *respirar*, amb el qual conviu. Algunes poblacions d'aquesta àrea coneixen la variant *alentar*, que s'explicaria per la caiguda matinera de la vocal pretònica (ALENHITARE > *alentare > *alentar*) enfront de l'altra variant, *alendar*, en la qual la caiguda

hauria estat més tardana, permetent així la sonorització de la dental (ALENHITARE > *alenhidare > *alendar*). No falten, a l'àrea assenyalada, deverbals com *alende*, *alendo*, *alén*, *alendada*, *alendació*, *alentició*. Aquest tipus lèxic arriba a la vall de Benasc i parlars de frontera (Graus), i en castellà tenim *alentar*, però no sembla que sigui propi de l'aragonès. Haurem de concloure que és una evolució des del llatí. En valencià no hi ha restes actuals del verb, però aquest s'usava en la llengua medieval (micer Johan, J. Roig, sant Vicent Ferrer, Tirant), així com el verbal *alende* (Vil·lena, sant Vicent Ferrer, faules isòpiques [*alent*], Eiximenis i B. Oliver [*alenda*]).²

Un altre exemple de la relació, ara més estreta, amb els parlars pallaresos i ribagorçans són els mots referents a la 'canella de la cama': a Andorra tenim *serrell* (Ordino) i *serradell* [de la cama] (Sta. Coloma) (mapa 89), basats en la imatge de la serra, ço que contrasta amb l'*os*, la *carena*, la *canella* [de la cama] a l'est, i amb el *séc* [de la cama] a l'oest, que en són la motivació.

ELS ARCAISMES ANDORRANS

La situació perifèrica respecte del català central, en una àrea muntanyosa, ha afavorit la presència d'arcaismes, de vells mots o velles construccions superats en el dialecte central que, com és sabut, ha nodrit bàsicament la llengua estàndard. *Braó* 'part alta del braç o d'altres parts vigoroses del cos humà com també de certs animals', coneix a Ordino, segons l'enquesta de l'ALDC, la variant *brasó*, que, si és correcta l'etimologia correntment admesa (el fràncic BRADON 'tros de carn'), hauria mantingut la -D- originària en forma de [z] sonora, com *alosa* < ALAUDA, bé que sembla que abans de l'accent aquest so hauria d'haver desaparegut (cf. PEDUCULU > *pezoll* > *peoll* > *poll*, Moll, 1952, p. 108-109). I bé, no cal fer d'aquest punt un problema angoixant. És sabut que les lleis fonètiques no són d'un compliment inexorable. La imatge proposada per Menéndez Pidal resulta tranquil·litzadora: així com no totes les fulles flotant sobre el riu són arrossegades amb la mateixa força puix que n'hi ha que queden retingudes en un recolze, així passa amb les paraules, que no totes resten sotmeses a la llei del canvi fonètic. De tota manera, *brasó* ha de ser anterior a *braó* i aquella forma, que també es troba per punts del català septentrional de transició, és el testimoni vivent d'una etapa arcaica.

Dins aquesta mateixa línia m'agradaria parlar de dues variants, *picaó* 'picor' i *tremoladors* 'tremolins'. Al costat de *frisança*, a Ordino apareix *picaó* i a Sta. Coloma, *picaió*, amb *i* antihiàtica,³ formes que reapareixen en algunes localitats especial-

2. *Alendar* en la traducció catalana del Nebrija potser és un testimoni de la procedència occidental del traductor, Gabriel Busa.

3. La variant *picalló* que l'ALPO enregistra a Canillo, Ordino i la Massana podria ser resultat d'una audició defectuosa, car la ultracorrecció seria sols admissible en una àrea de iodització (vg., per ex., *atzagallada* per *atzagaiada*).

ment nord-occidentals (Arfa, Palau de Noguera, Àger, etc., mapa 5). Es tracta d'un derivat del llat. *PICATIONE*, que, com va demostrar brillantment Gulsoy (1993), a través de *pica[z]ó* va desembocar en *picaó* per pèrdua de la [z]; aquesta forma, reduïda a *picó* (com *regasó* > *regó* 'regada', *segaó* > *segó* 'segada', etc.), es va assimilar als mots acabats en *-or* (*calor*, *ardor*, etc.), i aquest és l'origen de *picor* i els seus derivats (*picoreta*, etc.). De tota manera, podria estranyar la *-s-* sorda actual de *picassó*, que es troba en punts que s'estenen entre el Segrià i el Montsià, en lloc de la *-z-* sonora de l'etapa anterior (*pica[z]ó*): cal explicar-la com a resultat d'un creuament amb les formes d'origen culte *picació*, vives encara a la vall de Benasc, les Paüls i Sopeira.

Encara que no ho sembli, crec que la resposta *tremoladors* de Sta. Coloma per a 'tremolins' té a veure amb aquest sufix *-aó*. L'antic *tremolaó* 'acció de tremolar' (Gulsoy, 1993, p. 323-324) degué ser interpretat, per ultracorrecció, com *tremolado(r)*, *tremolado(r)s* 'tremolins'; no tindria sentit l'aplicació del sufix *-ador* a aquest radical verbal amb el valor d'agent (com a *caçador*, *pescador*, etc.), que és el normal d'aquest sufix.

Sense fugir de la qüestió de l'arcaisme, donarem un cop d'ull a la variant d'*ar-ruga*, *rua*. El llat. *RUGA* ha donat en català *ruga*, *arruga* i *rua*, *arrua*; aquestes dues, amb emmudiment de la *-g-* en contacte amb la *u* (cf. *PUGA > *pua*, *agulla* > val. *aülla*); la *a-* protètica de *arruga*, *arrua* s'explica, com bé diu Coromines, per fonosintaxi (*una ruga*, *una rua* -> *una arruga*, *una arrua*) i per l'atracció del verb *arrugar*, *arruar*. Quant a la distribució geogràfica, *rua* i *arrua* es troben a Andorra, Cerdanya, Pallars, Baix Camp, Priorat, Ribera d'Ebre, Terra Alta, la major part del País Valencià i Balears (vg. el mapa 2 d'aquest estudi). La documentació arrenca del s. XIV i es troba sobretot en autors valencians. En termes d'arcaisme cal dir que tan arcaica és una forma com l'altra; com tantes vegades, una àrea del domini s'ha inclinat per una variant i una altra àrea per una altra. La normativa fabriana recull *ruga* i *arruga*, però no *rua* ni *arrua*. Fabra, en evitació de pluralitat de variants, es va decidir per les més etimològiques i predominants al Principat. En canvi, el *Diccionari ortogràfic i de pronúncia* de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, fidel a l'estratègia de protegir i prioritzar les formes valencianes, acull la variant *arrua* estesa per la seva àrea i arrecerada en la llengua antiga.

MORFOLOGIA

Tot i que el primer volum de l'ALDC no té cap capítol dedicat a la morfologia, voldria cridar l'atenció sobre el gènere masculí de *tos* registrat a Sta. Coloma, que, segons Riera, es troba també a Canillo, Arinsal, Aixirivall i Nagol, i que passa per malla al DCVB i al DECat. *Tos*, pel fet de trobar-se entre els mots no quantificables, es prestava a un canvi de gènere; recordem la freqüència del mot en contextos sense precisió de gènere: «Té tos, un atac de tos»; podria ajudar-hi, si és que es diu en

andorrà, *estossec*. Per al canvi de gènere, vg. el cas de *sang*, f. en normativa i m. en rossellonès, de *pols* 'partícules diminutes', f. en normativa i m. en nord-occidental, enfront de *pols* 'bategament arterial', que només és m. per la força del plural *polsos*.

En el context de certes respostes apareix l'article definit clàssic *lo*, darrere consonant o després de pausa («M'ha rajat lo nas», mapa 35), amb la variant combinatòria *el* després de vocal («La sang del nas»). Per a jutjar aquest resultat, cal tenir en compte l'època de les enquestes (fa trenta-cinc anys) i l'edat dels informadors (al voltant dels setanta anys). Avui les coses han canviat. L'estudi sociodialectal de Rabassa (1994, p. 190-195; dades de 1991-1992) confirma l'ús de *lo* en la primera generació, reduït, però, al 50 % a la segona, convivint amb *el/al*, i acabant a zero casos en la tercera, on domina absolutament *el/al*: una mostra eloqüent de la puixant orientalizació dels parlars andorrans.

NOTES DE LÈXIC

Unes consideracions pel que fa al lèxic. Els dialectes sovint forneixen materials genuïns a la llengua estàndard, coincidents gairebé sempre amb la documentació antiga, amb la tradició escrita. Notem la resposta espontània *canell*, a les dues poblacions andorranes (i altres del Pallars i Ribagorça, juntament amb *canella*) (mapa 98) enfront de la castellanitzant i força general *munyeca* (*monyica*) i l'occitanitzant *punyet* del Rosselló. O com, al costat de formes cultes, el poble ha generat variants populars, empès per la força de la seva creativitat: és el cas de *furóncol* 'tumor', que, a través de *furonclo*, ha donat, per metàtesi, *floronco*. Aquesta és la forma dels nostres clàssics i dels nostres parlants, que justifica la crítica de Moll quan *furóncol* —«forma mixta entre la llatina [*furunculus*] i la pròpiament catalana *floronco*» (DECat)— era l'única forma normativa del Fabra; justificadament, el DIEC la hi va introduir.

Però altres vegades la llengua històrica, diatòpica mostra les seves deficiències. Per ex., els *pòmuls* manquen de resposta a Andorra i altres localitats: a la resta del domini, al costat d'alguns casos de *pòmuls*, trobem el castellanisme *pómulos*, el francesisme *pometes*, o algunes creacions com *ossos de la cara* o *de la galta*, *galtonets*, *bo de les barres* i el preciós *mels de sa galta* eivissenc que emana efluvis de Bernat Metge. Igualment, el *dit índex* no té tampoc resposta, com passa a una quarta part de punts de l'ALDC; algunes respostes molt minoritàries són aprofitables (*apuntador*, *dit de senyalar*), altres aproximatives o ambigües (*dit segon*), altres tributàries del castellà (*índice*) o de l'italià (*índitxe*). D'altra banda, no falten les confusions entre els informadors de *ros/roig* (mapa 29), *pestanyes/parpelles* (mapes 15 i 16) i *borni/guerxo* (mapa 142). Tot apunta a la necessitat imperiosa d'una llengua estàndard que ompli les llacunes lèxiques dels parlars populars, que en fixi els contorns semàntics i els socialitzi a través de l'escola i els mitjans de comunicació.

El llenguatge infantil resulta d'un gran atractiu. L'ALDC deu ser l'únic atlas lingüístic que inclou l'enunciat «Tenir *mal* els nens» (mapa 22), que ha resultat onomasiològicament molt productiu. Andorra es comporta amb originalitat dins l'àrea principatina amb el seu *buba* (sense aparent relació amb *buba* 'pústula'), compartit amb poblacions veïnes (Alins, Arfa, Gósol), però que també reapareix en punts del tortosí i del Matarranya, una mostra del batec en punts esparsos del domini d'un idèntic impuls onomatopèic i, en definitiva, de la nostra unitat lingüística; a la resta trobem variants també expressives, fonosimbòliques, com *bua*, *nai*, *nanai*, *aïx*, *iai*, *mimi*, *oioi* i el suspecte *pupa*.

L'enunciat «Fer un petó» ha donat resultats interessants a Andorra: *estimar*, a Sta. Coloma, i *fer una estimada*, a Ordino, expressions que, en el seu origen, com *estima*, han de tenir a veure amb el món infantil («*Estimar* Besar [en llenguatge infantil], Organyà, Costa de Llevant, Camp de Tarragona», DCVB), propagat després al llenguatge dels adults i que s'estén per punts del nord-occidental i del català central (mapa 3). Es tracta d'un ús metonímic.

Cada contrada, cada parlar, té, dins el conjunt compartit per altres parlars del mateix domini, característiques pròpies. N'hem vist algunes del camp de la fonètica i de la morfologia. Del lèxic caldria destacar *fil de l'esquena* 'columna dorsal' (mapa 67), només repetit a l'Alguer, *gargalada* 'gargall' (mapa 120), *garganyol* 'nou del coll' (mapa 60), *grims* 'grius, tremolons' (mapa 135), *embudar* 'tartamudejar' (mapa 156), *voltaungles* 'voltadits' (mapa 162), *carabassa* 'butllofa' (mapa 178).

Andorra, malgrat l'oficialitat del català, no ha resistit la instal·lació en el seu sistema de certs castellanismes. Alguns, com *coça*, molt general, documentat des del s. XVI, adaptació del cast. *coz* a partir del plural (com de *cases*, sing. *casa*, de *coces*, sing. *coça* [mapa 95]); altres, com a conseqüència d'un ús eufemístic, com *ro[x]ar* 'vomitar' (mapa 127), que també pot afectar malalties o defectuositats com *ciego* 'cec' (mapa 143), *bisc* 'estràbic' (mapa 141); substituir un nom inconvenient pel d'una altra llengua sempre ha estat un procediment semàntic freqüent. En canvi, s'alliberen de l'estigma castellà mots com *guinyada* o *flato*, segons les recerques de Coromines.

INTRODUCCIÓ D'ANDORRANISMES AL DIEC

Notem com la Secció Filològica de l'IEC, a proposta del Servei de Política Lingüística del Govern d'Andorra, s'ha fet ressò, a través del DIEC, d'una sèrie de mots andorrans que no tenien cabuda al diccionari normatiu i que no s'encabeixen dins el primer volum de l'ALDC: *averia* 'impost que gravava el bestiar menut', *botir-se* 'enutjar-se', *donja* 'tipus d'embotit', *manador* 'pregoner comunal', *nunci* 'conserge de l'administració pública', *padral* 'registre dels animals de renda', *pita-vola* 'papallona', *serenalla* 'sargantana', *posobra* 'vigília d'una festa', *cascavellic*

‘pruna petita i rodona’, *cascavelliquer* ‘prunera que fa cascavellics’, etc. D’aquesta manera, un lèxic propi de les valls d’Andorra ha rebut amb tota justícia la benedicció acadèmica.

CONCLUSIÓ

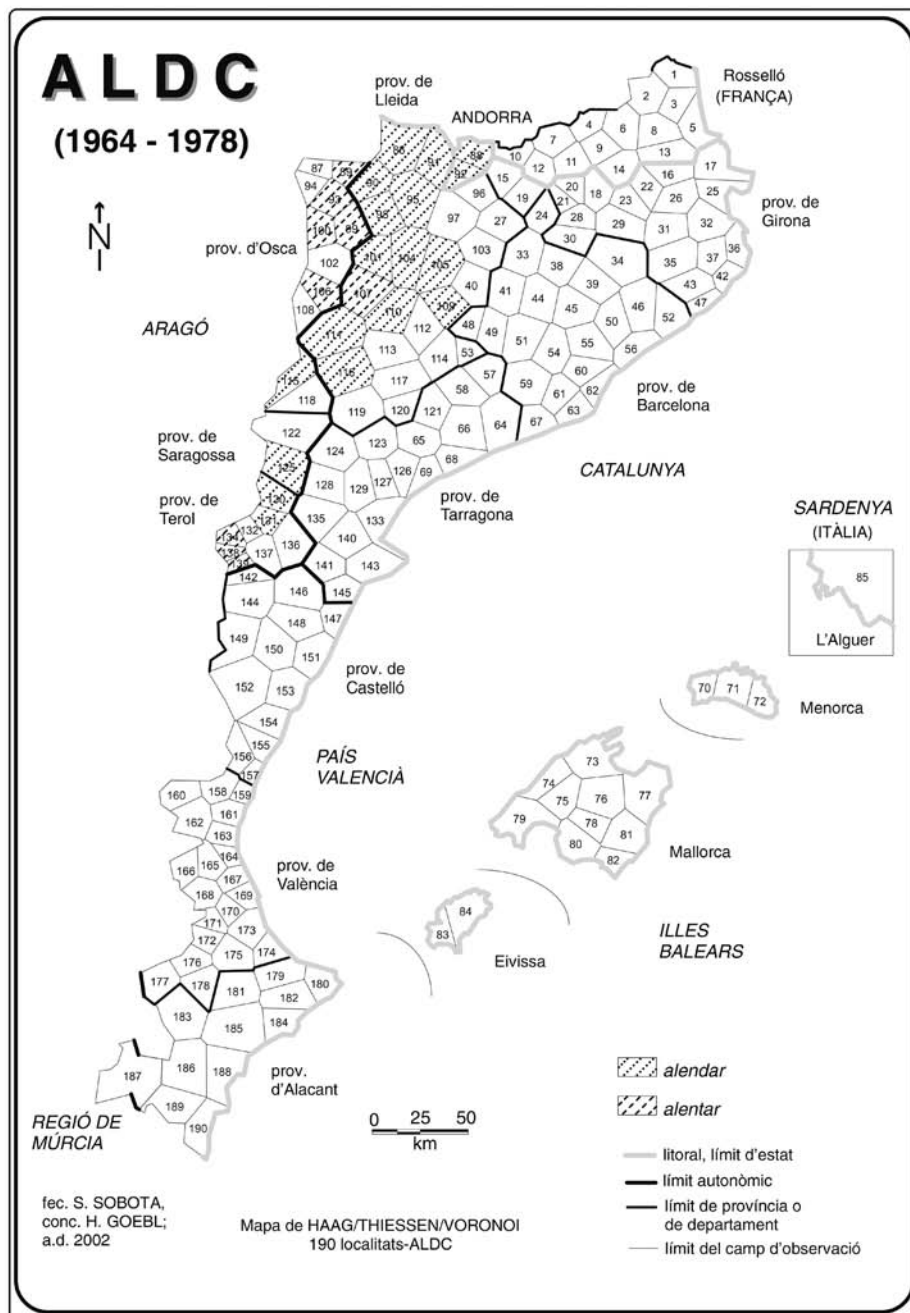
Hem pogut veure, d’una manera succinta, a través dels mapes del primer volum de l’ALDC, com els parlars d’Andorra queden dignament representats en aquesta obra ambiciosa de la geolingüística catalana i romànica. S’ha mostrat la seva pertinença al català nord-occidental, sense, però, menystenir solucions orientals, que s’accentuen en la tercera generació en el cas de la vocal neutra i de l’article masculí. S’ha subratllat la presència de certs arcaïsmes contrastant amb alguns castellanismes, la creativitat infantil, la riquesa d’alguns mots propis enfront d’eventuals dèficits del parlar col·loquial així com l’acollida de vocables patrimonials d’Andorra en el *Diccionari de la llengua catalana* de l’IEC. L’ALDC reflecteix l’estat de la nostra llengua en la dècada dels setanta del segle passat. Serà un punt de referència en la seva evolució, a més d’un inventari preciós del patrimoni lingüístic d’Andorra i de totes les terres de parla catalana.

JOAN VENY
Institut d’Estudis Catalans

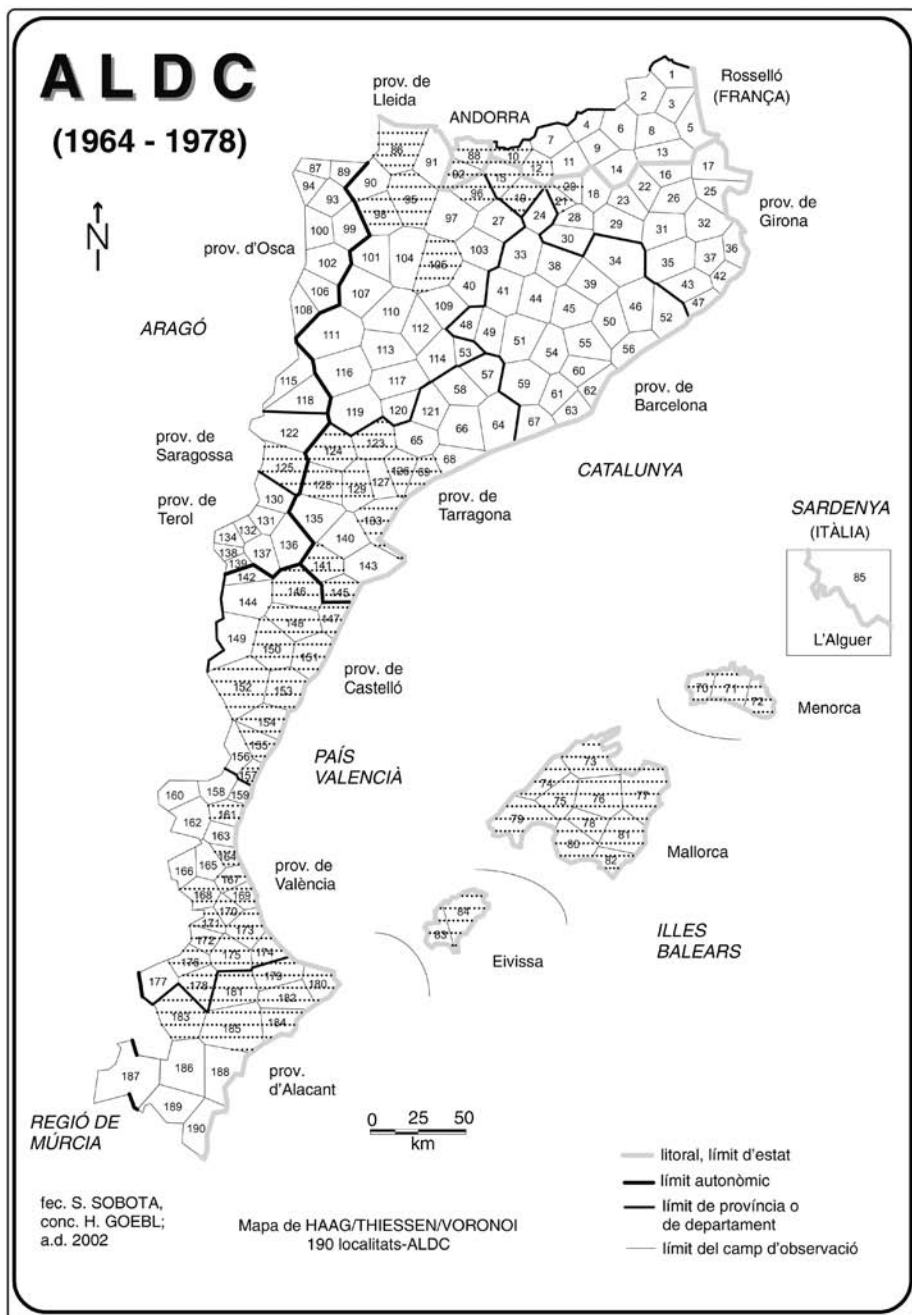
REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALPO = GUITER, Henri (1966). *Atlas linguistique des Pyrénées Orientales*. París: Centre National de la Recherche Scientifique.
- CASTRO, Américo (1919). «Adiciones hispánicas al Diccionario etimológico de W. Meyer-Lübke». *Revista de Filología Española*, 6, p. 337-345.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1930-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial: La Caixa. 10 v.
- GULSOY, Joseph (1993). *Estudis de gramàtica històrica*. València: Institut Universitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (2007). «Atles lingüístic del domini català». *Ex-libris Casa Bauró* [Andorra], 10, p. 26-32.
- MOLL, Francesc de B. (1952). *Gramàtica històrica catalana*. Madrid: Gredos. [Traducció catalana, València, Universitat de València, 1991, i amb anotacions, 2006]
- RABASSA, Lúdia (1994). *Phonétique, phonologie et morphologie nominale du catalan andorran: le système et ses variations*. Tesi doctoral. Universitat de Tolosa II (Le Mirail).
- RIERA, Manel (1992). *La llengua catalana a Andorra: Estudi dialectològic dels seus parlars rurals*. Barcelona: Institut d’Estudis Andorrans.

MAPA 1. Àrea de *alendar* i *alentar* (ALDC, 131).

MAPA 2. Distribució de la variant (*ar*)rues 'arrugues' (ALDC, 8).